

βλιογραφίας γύρω από τα ερείπια, η εντυπωσιακή πρωτότυπη θεματική χρησιμοποίηση, σύμφωνα με τον λεπτομερή κατάλογο, 194 σημειωτικών όρων καθώς και όρων οι οποίοι «παρακρατήθηκαν» από κείμενα άλλων συγγραφέων και παραπέμπουν σε φαινόμενα και διαδικασίες που αφορούν κρίσιμα ζητήματα κοινωνικής ευθύνης της χωροταξικής και αισθητικής πολεοδομικής τάξης.

Ο συμπυκνωμένος περίπλους του Γιάννη Μεταξά στο εννοιολογικό και ιστορικό πέλαγος των ερειπίων, καταλήγει σε μία δεινή διαπίστωση, συνάμα δε και προτροπή για αντίδραση: «ερείπια [...] κινδυνεύουν πια να μην υπάρχουν. Ορισμένα μέσα καταστροφής είναι τόσο εξουθενωτικά, που ερείπια δεν αφήνουν».

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΙΧΑΗΛ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Το κράτος των πολιτών. Προβλήματα μεταρρύθμισης και εκσυγχρονισμού*, πρόλογος: Δημήτρης Δημητράκος, εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2006, 388 σελ.

Στη χώρα μας, η έννοια της κοινωνίας των πολιτών προβάλλεται είτε ως το κρυφό πρόσωπο της άρνησης της λαϊκής κυριαρχίας και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, είτε ως το θαυματοργό φάρμακο για την υπέρβαση εγγενών αδυναμιών που αντανακλώνται στη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών. Σύμφωνα, όμως, με την ανάλυση του Αντώνη Μακρυδημήτρη, καθηγητή της Διοικητικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, πολλές από τις ασθένειες του κράτους παράγονται από την ίδια την αδυναμία της κοινωνίας των πολιτών.

Ενώ η διάγνωση του κρατισμού στον τρόπο λειτουργίας του δημόσιου χώρου είναι προφανής αλλά, ταυτόχρονα, περιορισμένης αναλυτικής εμβέλειας, δεν είναι εξίσου προφανές πως η στήριξη σε κάθε κοινωνία των πολιτών είναι το πιο αποτελεσματικό μέσο για την υπέρβαση του κρατισμού. Εκτός και αν είμαστε οπαδοί της ομοιοπαθητικής. Πολλές νεοφώτιστες, επιπόλαιες και κατά βάθος απολίτικες αντιλήψεις για την κοινωνία των πολιτών έχουν μάλλον μια τάση υποστήριξης αυτής της ομοιοπαθητικής μεθόδου.

Το βιβλίο του Μακρυδημήτρη ξεφεύγει από αυτές τις πεπατημένες αναλύσεις. Σε αυτό ξεχωρίζει η μέθοδος την οποία χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να προσεγγίσει τη σχέση κράτους και κοινωνίας των πολιτών, σύμφωνα

με την οποία η «εξιδανίκευση» της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών οφείλε να συνοδεύεται από την «απομάγευση» της.

Τρία κυρίως σημεία, κατά τη γνώμη μας, διαμορφώνουν την ειδοποιό διαφορά αυτού του έργου από άλλες αναλύσεις του ίδιου θέματος. Αυτά τα σημεία προστατεύουν την έννοια της κοινωνίας των πολιτών από την αποπολιτικοποίηση και τον ευτελισμό της. Το πρώτο, το εντοπίζουμε στη διάκριση μεταξύ θετικής και αρνητικής πλευράς της κοινωνίας των πολιτών. Ο συγγραφέας, επειδή ακριβώς δεν αποτελεί νεόκοπο υποστηρικτή αυτής της έννοιας, γνωρίζει πολύ καλά πως δεν ταυτίζεται με την ελευθερία και τη δημοκρατία οτιδήποτε προέρχεται από την κοινωνία των πολιτών. Μας καλεί να διακρίνουμε μεταξύ ενός συλλόγου προστασίας του περιβάλλοντος και ενός οικοδομικού και δασικού συνεταιρισμού. Και οι δύο είναι φορείς της κοινωνίας των πολιτών, πόση όμως διαφορά υπάρχει στους σκοπούς και τη δράση τους; Θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε αναφέροντας πως και οι διαδηλώσεις για το μακεδονικό και τις ταυτότητες, αλλά και οι περιβόητοι «σύλλογοι λπστευθέντων» καθώς και οι σύλλογοι γονέων που αρνούνται στους αλλοδαπούς μαθητές τα δικαιώματά τους, όλα αυτά αποτελούν μορφές εκδήλωσης της κοινωνίας των πολιτών.

Το δεύτερο πολύτιμο στοιχείο συνδέεται με την άρνηση του συγγραφέα να εξετάσει το κράτος και την κοινωνία των πολιτών ως αντιθετικές πραγματικότητες. Γι' αυτόν, οι δύο έννοιες συνυπάρχουν και αλληλοσυμπληρώνονται, ενώ ταυτόχρονα βρίσκονται σε ανταγωνιστικές σχέσεις. Στον φιλελεύθερο Μακρυδημήτρη όχι μόνο δεν είναι ξένη η γκραμοσιανή αντίληψη για τις σχέσεις πολιτικής κοινωνίας και κοινωνίας των πολιτών, αλλά αποτελεί δομικό στοιχείο της δικής του αντίληψης.

Το τρίτο και πιο σημαντικό στοιχείο αφορά την άρνηση του συγγραφέα να θεωρήσει πως η κοινωνία των πολιτών ταυτίζεται με την αγορά. Ο Μακρυδημήτρης αναλύει την κοινωνία των πολιτών από φιλελεύθερη σκοπιά. Γι' αυτό και εντοπίζει το κύριο χαρακτηριστικό της στην απουσία καταναγκασμού – ο χώρος της είναι αυτός της «αρνητικής» ελευθερίας. Είναι όμως ένας φιλελεύθερος για τον οποίο οι έννοιες της ισότητας και της ελευθερίας οφείλουν να συμβαδίζουν. Έτσι, ταυτόχρονα, δεν παραλείπει να τονίσει πως ο χώρος της αγοράς αποτελεί και χώρο κοινωνικών αδικιών και εγωιστικών συμφερόντων.

Αυτές τις θέσεις υποβάλλει σε κριτική στον πρόλογό του ο επίσης πανεπιστημιακός και αρθρογράφος Δημήτρης Δημητράκος. Αυτός αντιμετωπίζει με κριτικό τρόπο τη θέση του συγγραφέα για ένα «φιλελευθερισμό με ανθρωπι-

νο πρόσωπο και κοινωνικό προσανατολισμό». Κατά την άποψή του, ο φιλελευθερισμός δεν έχει ανάγκη να χρησιμοποιήσει το οπλοστάσιο του σοσιαλισμού για να αποδείξει την υπεροχή του.

Η λογική που υποστηρίζει πως κάθε έννοια απ' αυτές τις δύο (φιλελευθερισμός και σοσιαλισμός) δεν έχει ανάγκη της άλλης, οδηγεί σε εκατέρωθεν αυτιστικές θεωρητικές και επιστημονικές στάσεις. Ο Μακρυδημήτρης με επιστημονική επάρκεια αλλά και με πολιτική παρρησία αρνείται να τοποθετήσει σινικά τείχη μεταξύ της ατομικής αυτοτέλειας και της κοινωνικής συνοχής.

Οι προτάσεις του συγγραφέα για τη θεσμική ισχυροποίηση της κοινωνίας των πολιτών, για τον ρόλο των μη κυβερνητικών οργανώσεων, για τη διοικητική μεταρρύθμιση και την αναδιοργάνωση της κεντρικής διοίκησης καθώς και η κριτική του για τη διείσδυση των κομμάτων σε όλους τους θεσμούς, δεν έρχονται να υποκαταστήσουν έννοιες όπως είναι το κράτος δικαίου, το πολιτικό και κομματικό σύστημα και η αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Ο Μακρυδημήτρης δεν έχει απολύτως καμία σχέση με τα φληναφήματα της μετανεωτερικής σκέψης που στη θέση των κομμάτων τοποθετούν τις ΜΚΟ και στη θέση του δημόσιου συμφέροντος την κοινωνία των πολιτών. Για τον συγγραφέα η κοινωνία των πολιτών και οι ΜΚΟ αποτελούν τον χώρο στον οποίο οι πολίτες, με την ενεργό συμμετοχή τους, είναι σε θέση να επιβάλλουν την παρουσία και τη φωνή τους στην άσκηση της κρατικής εξουσίας. Αυτοί όμως οι εννοιολογικοί και σημασιολογικοί αναπροσανατολισμοί δεν αποτελούν μια μορφή αμφισβήτησης του πολιτικού, αλλά μια προσπάθεια διαμόρφωσης του κατάλληλου πλαισίου που θα απελευθερώσει την ίδια την πολιτική από τις επικρατούσες σήμερα εξουσιαστικές και διαχειριστικές λογικές που τη διέπουν.

Θα μπορούσε βεβαίως κανείς να υποστηρίξει πως από το σχήμα του συγγραφέα απουσιάζει η άποψη που θεωρεί πως τα μέλη της κοινωνίας των πολιτών δεν παύουν ταυτόχρονα να είναι και φορείς ταξικών θέσεων και ανισοτήτων. Είναι προφανές πως τα άτομα που «συνωσιάζονται» στην κοινωνία των πολιτών, ως χώρο απουσίας καταναγκασμών, δεν αποτελούν οντότητες αποδεσμευμένες από κοινωνικές και οικονομικές εξαρτήσεις. Είναι επίσης προφανές πως τα άτομα, όταν συζητούν για τα ζητήματα που τους χωρίζουν, δεν αποτελούν μόνον φορείς διαφορετικών απόψεων, οπότε αρκεί η συζήτηση για να επιλύσουν τις όποιες διαφορές τους. Η πολιτική δεν είναι υπόθεση κάποιων που διαφωνούν επειδή έχουν διαφορετικές ιδέες, αλλά κάποιων που έχουν διαφορετικά συμφέροντα, άλλη κοινωνική θέση, γόπτρο και ιδέες. Η πολιτική, επομένως, δεν αποτελεί μόνο χώρο συναίνεσης και

διαβούλευσης, αλλά και χώρο σύγκρουσης. Αυτό δεν διαφεύγει της προσοχής του συγγραφέα, χωρίς ωστόσο να αποτελεί και τον πυρήνα της ανάλυσής του.

Παράλληλα –για πολλούς, όχι όμως και για τον συγγραφέα– η πρόταση για λιγότερο, αλλά ποιοτικότερο και καλύτερο κράτος πολλές φορές κρύβει από πίσω της την ιδέα της ελαχιστοποίησης της κοινωνικής συνεισφοράς του κράτους και την ιδέα για λιγότερη πολιτική και καθόλου κόμματα.

Αν όμως περιοριστούμε στην κριτική αυτών των απόψεων, χωρίς να αναδείξουμε όσα αναφέραμε για τη συνεισφορά του συγγραφέα, θα πέφταμε στο σφάλμα της απολυτοποίησης της μιας ή της άλλης οπτικής γωνίας στην αντιμετώπιση της σχέσης κράτους και κοινωνίας και πολιτών. Ο Μακρυδημήτρης χρησιμοποιεί αυτή τη σχέση όχι για να κλείσει, αλλά για να αναδείξει το ζήτημα της σύνδεσης του φιλελευθερισμού με τον σοσιαλισμό.

Η συζήτηση μεταξύ των δύο θεωριών δεν οδηγεί πουθενά, όταν περνάει μέσα από σχήματα ιδεολογικής έπαρσης και αυτοπεριχαράκωσης. Αν δεχτούμε την ποπεριανή αρχή της διαψευσιμότητας ως κριτήριο για οποιαδήποτε κοινωνική ή άλλη θεώρηση τότε θα πρέπει να παραδεχτούμε πως τόσο πλευρές του σοσιαλισμού (υπαρκτός σοσιαλισμός, γραφειοκρατικοποίηση του σοσιαλδημοκρατικού κράτους πρόνοιας) όσο και του φιλελευθερισμού (Αργεντινή, Βολιβία, Τρίτος Κόσμος γενικά) εμπίπτουν σε αυτήν την αρχή.

Ο Μακρυδημήτρης στο συγκεκριμένο έργο προσφέρει πολλές ιδέες για τη δημόσια διοίκηση και τον τρόπο λειτουργίας της, προβαίνει σε συγκεκριμένες προτάσεις για τη συνταγματική αναθεώρηση, παρουσιάζει απόψεις για μια σύγχρονη αυτοδιοίκηση, για πολιτικές προσωπικού στο δημόσιο. Ασκεί δριμύτατη κριτική στους τρόπους πρόσληψης των δημοσίων υπαλλήλων, στη μισθολογική πολιτική που ισχύει στο δημόσιο, στα κριτήρια για την πολιτική στελεχών. (Εδώ βεβαίως του διαφεύγει κάτι πολύ σημαντικό: μεγάλο πρόβλημα στην πολιτική στελεχών δεν είναι μόνο η εναλλαγή των «πράσινων» και των «γαλάζιων» παιδιών, αλλά η μετατροπή, ανάλογα με τις συγκυρίες, των «πράσινων» σε «γαλάζια» και τανάπαλιν).

Επειδή ο συγγραφέας είναι και σύμβουλος του σημερινού πρωθυπουργού Κώστα Καραμανλή, αξίζει να σημειώσουμε την άποψή του πως οι διανοούμενοι πρέπει να κρατούν μια απόσταση ασφαλείας από τα πολιτικά κόμματα. Όχι τυχαία, άλλωστε, ολοκληρώνει το έργο του με μια αναφορά στον *Λεβιάθαν* του Χομπς, όπου ο μεγάλος φιλόσοφος εύχεται «η αλήθεια της θεωρίας» να πέσει στα χέρια του κατάλληλου ηγέτη για να μετατραπεί «σε χρησιμότητα της πράξης». Όσοι το έχουν επιδιώξει, κατανοούν τη δυσκολία του

εγχειρήματος. Το ερώτημα, αν όντως αξίζει κάτι τέτοιο, παραμένει αναπάντητο.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΙΑΚΑΝΤΑΡΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΠΑΔΗΣ, *Αριστοτέλης Πολιτικά I, II*, εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006, 539 σελ.

Στην κριτική του βιβλίου του Δημήτρη Παπαδή *Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη* (2001) που δημοσιεύτηκε στην *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* (τόμ. 19, τχ. 57, Σεπτέμβριος 2002), ο Κυριάκος Κατσιμάνης μας πληροφορεί για την υπόσχεση του συγγραφέα να καταστήσει το εν λόγω σύγγραμμα εισαγωγικό τόμο στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη που επρόκειτο να ακολουθήσουν. Η μετάφραση και ο σχολιασμός του αρχαίου κειμένου καθώς και μία πλήρης εισαγωγή 255 σελίδων (μαζί με τις υποσημειώσεις) που έχουμε ανά χείρας αποτελούν την εκπλήρωση της υπόσχεσής του. Τώρα, ο Αναπληρωτής Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Κύπρου υπόσχεται, στον Πρόλογο, να εκδώσει άλλους τρεις τόμους με τη μετάφραση και τον σχολιασμό των υπόλοιπων έξι βιβλίων των *Πολιτικών* μας ενημερώνει επίσης για τα θέματα τα οποία επέλεξε να σχολιάσει τόσο ερμηνευτικά όσο και κριτικά: σχέση πολιτικής και ηθικής, πολίτη και πολιτείας, θεμελίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, ζητήματα που απασχολούν την παγκόσμια πολιτική θεωρία και φιλοσοφία. Γι' αυτό άλλωστε, προλογίζοντας το βιβλίο, ο πρώην υπουργός και εξέχων συνταγματολόγος Ευάγγελος Βενιζέλος –αφού σκιαγραφεί επιγραμματικά τη διεθνή πολιτική συγκυρία καθώς και τη φιλοσοφική επικαιρότητα της μετανεωτερικότητας– προειδοποιεί ότι το εγχείρημα του Παπαδή είναι ριψοκίνδυνο. Πράγματι είναι. Σε μια εποχή όπου τα περιγράμματα των ιδεολογιών είναι ασαφή, όπου οι θεωρίες που τις ερμηνεύουν κατακερματίζονται και αποδομούνται, οι πολίτες προτιμούν να ιδιωτεύουν ενώ κρίσιμα ζητήματα που αφορούν την ανθρώπινη επιβίωση παραμένουν άλυτα, ο Δημήτρης Παπαδής επέλεξε να επανερμηνεύσει τον πολιτικό Αριστοτέλη και να συγκεφαλαιώσει πολλές από τις φιλοσοφικές έρευνες που έγιναν πάνω στην πολιτική και ηθική του θεωρία με σκοπό να φωτίσει τον σύγχρονο προβληματισμό. Ας δούμε αν το κατόρθωσε.

Η εκτεταμένη εισαγωγή περιλαμβάνει όλα τα κεφάλαια του βιβλίου *Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη* που αφορούν τα δύο πρώτα βιβλία των